

Наталя ЦЬОЛИК

*Волинський національний університет
імені Лесі Українки*

ЗАСОБИ ЗМАЛЮВАННЯ ШЛЯХЕТСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ПРОЗІ МИХАЙЛА ЧАЙКОВСЬКОГО

У статті, зокрема на прикладі творчості М. Чайковського, здійснено огляд розвитку такого жанру літератури як шляхетська гавенда. Визначено її домінуючі риси і характерні особливості, до яких серед інших належить анекдотична стихія і стилізація мови. Цей різновид історичної прози доніс до нас модель тогочасної ментальності, лінгвістичних і топографічних реалій.

Ключові слова: гавенда, шляхетська легенда, історична проза.

This article observes the development of such literary genre as Shlyahetska havenda (the national genre of Polish folk stories) and takes M. Czajkovsky's creative work as the example. It defines typical features, dominant peculiarities and comic sphere with language style among them. This variety of historical prose preserves and brings to us the model of people's mentality of those times, its linguistic and topographic peculiarities.

Key words: havenda, shlyahetska legend, historical prose.

Artykuł na przykładzie twórczości M. Czajkowskiego przedstawia ewolucję gawędy szlacheckiej jako gatunku literackiego. Autor określa cechy charakterystyczne tego gatunku, a mianowicie żywioł anegdotyczny i stylizację językową. Ta odmiana prozy historycznej pozwala odtworzyć realia lingwistyczne i topograficzne, a także model ówczesnej mentalności.

Słowa kluczowe: gawęnda, legenda szlachecka, proza historyczna.

Михайло Чайковський розпочав літературну діяльність на еміграції, використавши свої давні інтереси, сягнув до капіталу життєвого досвіду, до добре знайомої шляхетської культури та народного середовища України. Автору вдалося перенести українські стереотипи на прозовий ґрунт. Цей новий шлях був не легким і вимагав пошуку нових форм у романтичній літературі. Молодий письменник мусив створити прозову формулу для романтичного українізму. Творчий доробок приніс успіх, прихильність читачів, але й загнав Чайковського у вузькі тематичні рамки, що «окреслили магічний круг, в якому діяв як письменник протягом усього життя. У його літературному доробку зрідка проявляються тематичні відступи, а відхилення від прийнятої схеми художніх прийомів мають мінімальне значення. До образу автора, який окреслився в перших творах, до обраної в них письменницької та культурної особистості, пристосовувався також протягом усього життя»[2; 6].

Літературний автопортрет Чайковського-козака мав дві нероздільні частини – письменника та солдата. Україна ж для прозаїка була

незвіданою землею, вона вабила до себе, але Чайковський до кінця не усвідомлював того, які небезпеки чекають на новачка. Перед ним виникли серйозні практичні труднощі створення літературних форм. Автор був змушений самостійно приймати рішення про те, яким чином народні перекази мають реконструюватися в художню прозу. У літературній критиці дискусія на цю тему розпочалася дещо пізніше, а письменницька традиція у цьому напрямку теж ще не була сформована. «Хто хоче стати співавтором оригінальної національної літератури, той мусить звернутися до легенд і народних пісень» [2; 12]. Михайло пізнав український фольклор ще в перші роки свого життя, згодом мав можливість ознайомитися із збірниками пісень Михайла Максимовича. Потрібно було опрацювати мовностилістичні форми оповідання.

Жанрові ознаки своїх творів Чайковський визначав по-своєму і вказував на них читачеві. Ось лише деякі назви: «*Powieści kozackie i gawędy*», «*Nowe Powiastki i gawędy*», «*Gawędy*», «*Hetman Ukrainy, powieść historyczna*», «*Powieści*», «*Wernyhora Wieszcz Ukraiński, powieść historyczna z roku 1768*», «*Owruczanin, powieść historyczna z roku 1812*», «*Anna, powieść*» тощо. Це був дуже плідний автор: зібрання його художніх творів, не рахуючи спогадів, складається з дванадцяти томів романів і коротких оповідань.

У чергові книги входять як нові, так і старі твори. Сам письменник по-різному визначає їхній жанр: гавенди, розповіді, оповідання (але буває і так, що одні й ті ж твори він інколи називає то повістями, то гавендами). Таким чином козацькі повісті «Сватання Запорозця», «Могила», «Сагайдачний», «Орлик і Орленко» у 1852 році виходять друком під назвою нові гавенди.

«Кар'єра» шляхетської гавенди була нетривалою, але сліпучою. Цей жанровий різновид, характерний лише для польської літератури, особливої популярності набув у середині XIX століття. Більшість норм поетики наближають її до форми оповідання. Гавенда істотно вплинула на розвиток історичної прози завдяки концепції оповідача, структурі зображуваного світу та стилістичним прийомам. Саме вона закріпила в польській літературі новий спосіб відтворення минулого. Кристалізація жанру відбулася в 30-х роках XIX століття. Гавенда була тісно пов'язана з консервативною ідеологією, вона виникла із захоплення письменників шляхетською культурою, і саме на неї спиралася конструкція зображуваного життя. Разом з тим, ставлення до старопольської традиції мало різні відтінки: від фанатичного до іронічного.

Гавенда виросла з живої традиції, з усного переказу. На її дидактично-пізнавальний ефект звернув увагу один із засновників та творців жанру

Казимир Вуйчицький: «Водою, яку пив люд наш шляхетський, була на дворі шляхтича і в замку пана гавенда... У ній-то була наука, було що послухати; цей своє життя лицарське описував, цей як був придворним у пана, що бачив, де був, які дива і краї оглянув, коли десь за кордон з паном їздив... Гавенда була такою академією та школою... У гавенді була вся історія кожної родини і навіть національних подій» [3, 13]. Вуйчицький описував долітературну стадію гавенди. Ставши художньо опрацьованим письмовим твором та використавши конвенцію усного переказу, вона ліквідувала дистанцію – розмістила на одній площині представлену дійсність та самого оповідача. У світі гавенди існують не лише постаті, а й дійсний оповідач як свідок, спостерігач та герой.

Існує два види мотивації генези гавенди. Перший віддзеркалює ідеологічний погляд: вища цінність людей та часів, що канули в минуле, їхнє верховенство над сучасністю. Другий характеризується пізнавальним акцентом: слід відродити із забуття все, що становило тип покоління. Досить часто ці погляди перехрещувалися.

Історичний час фабули в гавендах сягає XVIII століття, найчастіше історичним тлом стає барська конфедерація, початок поділу Польщі. Саме на ньому автор опирає свої роздуми про шляхетське середовище, його звичаї, діяннях, приватне та публічне життя. Шляхтич, показаний в суперечках, поєдинках, як учасник конфедерації чи пригнічувач козацьких бунтів – це основні постаті творів.

Досить часто оповідачем у гавенді є сивий чоловік, що згадує свою молодість і давні часи. Його знання не виходять за межі середовища, з якого він походить, хоча, з іншого боку, саме він, як людина старша, може дозволити собі засуджувати сучасне покоління, якому й протиставляє попереднє. Таким чином, гавенда опирається на засади авторитету віку й досвіду. Створюється враження живого переказу від покоління до покоління, коли дідусь розповідав дідусеві.

Однією з домінантних рис гавенди є анекдотична стихія. Різноманітні пригоди та епізоди, що відбуваються з оповідачем та героями твору, характеризують перебіг розповіді.

Оповідач надає гавенді ще однієї істотної риси – стилізації. Мовне оформлення тексту має функцію зображення історичності. Для більш реалістичного опису інших країв та середовища автор використовує мову. Відбувається транспозиція (перенесення) живої мови на сторінки літературних творів. У гавенді панує стихія оральності, оповідач користується стилізованим мовленням шляхетського соціолекту.

Характеризуючи властивості тексту гавенди, Казимир Бартошинський окреслив такі основні риси: нерівномірна інформативність тексту,

нагромадження випадкової інформації, відносність елементів твору і панорамної композиції циклу, а також труднощі розуміння зображеної дійсності» [1, 72].

Слід звернути увагу на подвійну роль оповідача гавенди. Адже, з одного боку, це постать, котра живе одним життям з героями і бере участь у давніх подіях. Натомість, з другого боку, – оповідач існує в тому ж часі, що й адресат. Саме така двозначність дозволяє давати ідеологічні коментарі, ніби пов'язані з власними переживаннями.

У розповіді «Сватання Запорожця» зображена широка панорама звичаїв, пов'язаних із сватанням, обміном подарунками, заручинами. Батьки Марусеньки не раді, що дівчині впав в очі Запорожець, але, отримавши від нього обіцянку забути про військові походи, погоджуються на заручини, вірять у силу кохання. Коли ж під час весілля в селі з'являються козаки, молодий Запорожець втікає на війну задля козацької слави. Чоловік гине, а молода дружина помирає з туги. Слід звернути увагу на таку рису творів Чайковського, як трагічне, нещасливе закінчення практично всіх оповідань. Закоханих розлучає доля або тяжкі часи народу, вони вмирають, розлучаються назавжди, з примусу одружуються з нелюбами. Можливо, це феномен трагічної української землі не давав письменнику так поєднати долі героїв, аби все закінчилося щасливо.

Основою оповідання «Могила» стала історія могили, в якій покоїлися три сестри українки та їхні кохані. Усі вони полюбили хлопців з першого погляду: старша – польського лицаря, середня – татарина, а молодша – козака. Чайковський знову використовує родинну трагедію, юнаки гинуть у великій битві, а дівчата помирають з жалю та туги.

Типового деспотичного панка з польської шляхти Сосенку зображено в оповіданні «Костел в Гружинцях». «*Każę schłostać łozami chłopca, zagrabić ostatni dobytek, arendarza z karczmy z bebechami i bachurami na dwór wyrzucić, sąsiadami między graniczną przeorać, bydło zajęte prawem kaduka taksować*» [4, 33]. Він має чудову доньку Ганну, в яку закохується козацький полководець Богун. Під час війни гинуть батько та двоє братів дівчини. Після перемир'я між козаками та поляками Ганна погоджується вийти заміж за Богуна, але до шлюбу так і не доходить. Молодій сняться закривавлені батько й брати, які говорять, що це справа рук нареченого. Під час шлюбу в костел вдаряє грім, але ніхто не гасить пожежі, що викликана Божим гнівом. Так з костелу залишилися «*tylko popiół i gruzu*» [4, 58].

Про те, як козакам вдалося захопити передмістя Стамбула і стати загрозою для всього міста, розповідається в «Подорожі до Царгорода». З особливою прихильністю описує Чайковський підготовку до бою, зброю, козацькі чайки: «*Każda czajka jak lalka wymuskana, dwadzieścia jeden stóp*

długa, siedem szeroka pośrodku, ku obu końcom łukiem w kąt się zbiega i w górę zadziera. U kozackiej czajki nie masz tyłu, wszędzie przód gdzie ona leci, spód z wierzbiny, boki wybite tawalowymi deskami, zewnątrz smołą oblana, a oblepiona sitowiem i oczeretem, co ją czyni tak lekką jak kaczkę; zewnątrz po obu bokach ławy olchowe, a przy końcach duże poprzecznice; z każdego boku po trzy wiosła, a przy oby końcach po jednym rudlu; we środku wznosi się maszt jedenaście stóp wysoki, biały żagiel powiewa, a liny z rzadka w dół ściągają, u spodku masztu schowanie z deseczek kryte na proch i żywność» [4, 75].

Ян III Собеський вважається останнім героїчним королем Польщі, але Чайковський його зневажає, перш за все тому, що він допустив до поділу України «*na dwoje rozciął lud kozacki*» [4, 108], а по друге – що проводив політику, продиктовану єзуїтами. Ось що пише про нього в розповіді «Отаман Куницький»: «*Król Jan, mąż groźnej ręki, a niedołężnej głowy, dzierżył berło polskie; ostrzem szablicy schylił karki bisurmańskie, skarcił zdrady Wołochów, powstrzymał zagony tatarskie; a nie przedał papieru andruszowskiego, oddającego carowi Moskwy Ukrainę zadnieprzańską z połową Kozactwa; tak to snadno przypieczętował, jak gdyby się rzecz toczyła między szlachcicem a szlachcicem o granice kilku morgów ziemi*» [4, 108].

Великих діячів історії Польщі Чайковський оцінює перспективою їхнього ставлення до козацтва в оповіданні «Орлик і Орленко». Критикує автор Стефана Чарнецького за несправедливий вирок стратити отамана Виговського. «*Duma i zawieść Czarnieckiego, podbechtywana jaszczurczym językiem jezuitów, ścinając głowę snotliwego atamana, na długie wieki rozcinały jedność i zgodę między dziećmi jednej matki – dobra Wyhowskich pograbione na korzyść jezuitów*» [4, 122]. Зображуючи багатокультурний український колорит, письменник описує циган: «*Między urwiskami skał [nadrzecznych] był otwór, a pod nim szerokie wydrążenie. Lud prosty zwał go jaskinią Cyganów, a za skarby świata, za obiecane niebo żaden by tam mieszkaniac nie poszedł o północnej porze rozmyślnie, dobrowolnie. Stara Cyganka Chima w jaskini swoje siedlisko założyła, tam swe czary przysposabia, tam odprawia i biesiady, i rozhowory z czartami*» [4, 131]. Чайковський доповнює цикл поясненнями та додатками. Вони наближають читача до українських лінгвістичних, топографічних реалій, знайомлять з історією козацтва, звичаями, віруваннями, міфами. Автор пояснює регіоналізми та фразеологізми, коротко узагальнює історію деяких отаманів, вказує на бібліографію, тлумачить виникнення певних сюжетів. Наприклад: «*Powieść o mogile osnowałem na podaniu ludu*» [4, 153], або «*Powieść ta osnowana jest na tradycji ludu wsi Grużyniec, położonej w bliskości Winnicy*» [4, 157].

У гавенді «Овручани» розповідається про реакцію місцевих монахів та шляхти на повстання під проводом Тадеуша Костюшка. На боротьбу

закликають всіх: «*Wy, dziady z torbami, dobrą wieść w podarku ludowi Bożemu nieście, proście o jałmużnę dla wiary, dla Ojczyzny, dla wolności; niech własnego życia i mienia nie skąpią, niech między wrogów hojnie śmiercią szafują, a ostoi się kościół powszedni, jedyny; będzie Polska, zaświeci swoboda ludowi*» [5, 118]. Патріотична агітація охоплює навіть селян: «*Waćpanowie i cała szlachta, chłopów hołubcie do siebie; mówcie im, żeśmy wszyscy bracia Polacy i tak czyńcie z nimi jak z braćmi*» [5, 123].

Особлива увага приділяється шляхті в гавенді «Staro-kijowianie 1809». Безліч нюансів одягу, звичаїв, навіть кінної упряжі: «*czwórka siwosów zaprzężonych w poręcz, a przybranych w staropolskie półszorki*» [5, 134]. Польські шляхтянки любили висловлювати свої почуття українськими думками. Наприклад, на прощання пані Юлія наспівує своєму коханому лицарю:

«*O ty idziesz w czuży kraj,
Tam abo mni pamiataj;
Ja a tabi ne zabudu,
Poki żyti w świti budu.*» [5, 140].

Ось як виглядала прощальна вечерея у дрібної шляхти, що збиралася на повстання: «*I bigos hultajski, i zrazy z zawiesitym sosem, i kasza hreczana ze skwarkami, i kielbasa z wereszczką; wódki rozmaite, miód domowy i nawet parę butelczyn starego wina*» [5, 146]. Загалом гавенди містять безліч дрібних реалій: описи полювання, приготування варення, анекдоти, тости.

Шляхетська легенда зробила вагомий внесок у польську історичну прозу. Показала історичну модель ментальності та звичаїв шляхтичів, їх поведінку, подала модель мовно-стилістичної архаїчності, зберегла реалії давнини в анекдотах, звичаях, традиційній поведінці головних героїв.

Література

1. Bujnicki T. Sienkiewicz i historia. PIW, 1981
2. Kwapiszewski M. Debiut «kozackiego romanisty» // Pamiętnik Literacki. – LXIX. – 1978. – Z. 2. – S. 3-33.
3. Wóycicki K.W., Stare gawędy i obrzy, t. I, Warszawa 1840.
4. Czajkowski M, Powieści kozackie. Kraków 2003.
5. Czajkowski M, Powieści kozackie i gawędy. Wydanie drugie, przejrzone i poprawione. Lipsk 1863.